

VIAMBISHI NA UHUSIANO

Mwamko wa siasa haukuwafanya wananchi waanze kusaili imani na desturi zao tu bali pia umechochea ari ya kutaka kujua na kueleza mambo ambayo kwa kawaida hukubaliwa tu kama yalivyo na jinsi yalivyokutwa. Miongoni mwa mambo haya ni lugha mtu aitumiayo. Tangu tamko la kukifanya Kiswahili kiwe lugha ya taifa, pamezuka shughuli nyingi zilizoambatana na utafiti wa lugha hii. Mashuleni na vyuoni mihutasari imetayarishwa kusaidia kuwaelimisha wanafunzi na wanavyuo mbalimbali juu ya fani za lugha ya Kiswahili. Maredioni na magazetini na kwenye vikao mbalimbali fasihi, sarufi, na lafudhi ya Kiswahili vimejadiliwa.

Pamekuwa na matokeo kadha wa kadha ya kuridhisha kuhusu sehemu mbalimbali za shughuli hii, lakini nadhani pamekuwa na wingi wa maneno kuhusu sarufi ya Kiswahili na uchache wa matendo kuhusu sarufi yenyewe. Madhumuni ya makala hii fupi kama ilivyo ni kujaribu kuwachokoza wote wale waliojifunza sarufi ya Kiswahili na wale wataalam wa somo hili wakasirike na kuanza kuzungumzia habari hii ipasavyo ili tuweze kuangalia na kujaribu kuelewa kina cha habari yenyewe.

Katika makala hii nitazungumzia uhusiano uliopo kati ya tendo -pik- na majina, Hawa, samli, wali kama vilivyotumiwa katika sentensi zifuatazo:—

1. Asha samli ameipikia wali.
2. Asha wali ameupikia samli.

Sehemu ya kwanza ya makala hii itajadili msamiati unaokusudiwa kutumiwa kueleza uhusiano huo. Sehemu ya pili itaonyesha jinsi sarufi zilizopo zinavyoeleza uhusiano huo ikimulika dosari zilizomo ndani ya sarufi hizo. Sehemu ya tatu itaonyesha njia ya kueleza aina hizo za uhusiano ambayo itasaidia kurekebisha dosari zilizomo ndani ya sarufi zilizotajwa sehemu ya pili.

Katika mazungumzo yangu ya leo naanza na maneno yafuatayo:—

“Kiambishi”

“Shamirisho”

“Yambwa”

“Mtendwa”

“Mtendewa”

na kuangalia jinsi yanavyokusudiwa kutumiwa katika sarufi ya Kiswahili ya leo.

Nenc “kiambishi” limebuniwa kuwakilisha umbo dogo ambalo huambatana na shina la neno kuunda neno arifu zaidi. Mifano ya viambishi ni kama ifuatavyo:—

1.

Kiambishi	Shina	Neno
a -	-fika	afika
u - m -	-pige	umpige
m -	-toto	mtoto

Maumbo a-, u-, -m-, m-, ni viambishi vinavyowakilisha maana (au kazi) mbalimbali za kisarufi¹. Hadithi ya viambishi ndefu nasi hatutaishughulikia leo. Inatosha kumjulisha msomaji kwamba tunachokusudia kukishughulikia ni kitu kama hicho kama tulivyofanya.

Maneno Mtendwa, mtendewa, shamirisho, na yambwa yana hadithi tofauti kidogo. Mtendwa na Mtendewa ni msamiati unaosikika kutokana na mazungumzo ya wazee kuhusu uhusiano ulioko kati ya maneno katika tungo. Kwa maneno mengine msamiati unatutambulishia ni nani kamuathiri nani katika shughuli iliyotajwa. Hivyo mtendwa ni muathiriwa na mtenda ni muathiri. Mtendewa, hii inamtambulisha mhusika ambaye jambo au tendo limetendwa kwa niaba yake au kwa manufaa, au dhidi yake.

Mfano wa matumizi ya maneno Mtendwa na Mtendewa ni kama ifuatavyo:—

Mtenda	Tendo	Mtendewa	Mtendwa 2
Ali	amempigia	Maganga	ngoma
Minja	ameikata	—	kamba
	amepigwa	—	Nanji

Msamiati huu unasisitiza kitu kimoja, nacho ni kazi ya neno katika mtungo. Hivyo basi, msamiati huu tunaita msamiati wa kimaana, nao unakidhi haja ya kututambulishia kazi za neno fulani.

¹Vinatengwa sehemu mbili—vile vile vya awali, yaani vinavyobandikwa mwanzoni mwa shina na vile vya mwisho, yaani vile vibandikwavyo baada ya shina, au baada ya kiini.

Neno shamirisho limeanza kutumika hivi karibuni kwa madhumuni ya kutafsiri neno "Complement" lililotumiwa katika nadharia ya Halliday (1961) ambaye inaelekea alikusudia kutayarisha msamiati wa kupambanulia ki-nia² maumbo ya tundo tunazozisema, zisikia na tunazozisoma. Msamiati huu kusema kweli haukuwa wa Ki-maana. Kwa kuwa Halliday alitambua "Complement" mbili hali kadhalika neno shamirisho lililotafsiri 'Complement' lilitumiwa kwa njia hiyo hiyo. Ikatatikana shamirisho I na shamirisho II. Ala hii ikatumiwa kuchambua tundo za Kiswahili ifuatavyo:—

	Shamirisho II	Shamirisho I
Ali amempigia Minja ameikata amepigwa	Mganga	ngoma kamba Nanji

Neno "yambwa" linatumiwa, kueleza kile kilichoitwa "Object."

Sasa msomaji hizi sifa—ki-nia, ki-maana, huenda zikakuletea utatanishi kidogo kama ni hivyo mimi ninazisumbukia kupita kiasi, na hasa zinavyotumiwa katika maelezo ya sarufi ya lugha, lakini haya sitayazungumzia leo.

Baada ya kutoa maelezo machache kuhusu chimbuko la maneno niliyoyazungumzia, hebu basi tuangalie jinsi maneno haya yanavyotumiwa kueleza nyanja kadha za sarufi ya Kiswahili. Tukianza na mfano ufuatao:—

4. Musa anakula *nyama*

Neno *nyama* katika sentensi ya 4 hupewa majina kama Mtendwa, Mten-dewa, Beshu, (1972:46), Shamirisho, na yambwa³. Kama tulivyoona wengine maneno haya wayafasiri ki-maana na wengine ki-nia na wengine kwa mchanganyiko wa yote haya. Ala kulihali hakuna hata mmoja wa wataalam hawa awezaye kukuta neno *nyama* peke yake au akasikia limetajwa naye akasema kwamba neno hilo *nyama* ni 'yambwa' n.k., bila kupewa mazingira maalum kama yale ya sentensi ya 4 n.k. Kumbe basi kinachozungumziwa hasa si neno lenyewe *nyama* bali ni uhusiano uliopo kati ya neno na maneno mengine katika sentensi. Kwa maneno mengine kazi ya neno katika sentensi ya 4 kama ungeonyeshwa kinaganaga, sentensi ya 4 ingekuwa kama ifuatavyo:—

5. Musa a-ma-i-la *nyama*

²Broomfield (1935) alitumia neno 'nia' kueleza kile kinachoitwa 'mood' katika sarufi za Kiingereza.

³Mazungumzo yangu na Sheikh Akidda—wa Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

ambako kiambishi a - katika tendo kinakubaliana na Musa_ki-sarufi na kiambishi -i- kinakubaliana na nomino nyama pia kisarufi.

Kufuatana na sarufi zetu zilizopo kiambishi -a- tunaambiwa kuwa kinawakilisha Nomino Kiima, Loogman (1965), na -i- kinawakilisha nomino "mtendwa," "mtendewa" au "yambwa." Ukweli ni kwamba tendo la kula limefanyika na kufuatana na utaratibu uliopo hapa mlaji ni Musa na alichokila ni nyama.

Kiambishi a- na badala yake, huitwa *Kiambishi cha kiima*, na kiambishi -i- na badala yake huitwa kiambishi cha mtendewa, n.k.

Kama kuna kiambishi cha kiima kinachowakilisha nomino (kiima) au mtenda' na kama kuna kiambishi cha mtendwa kinachowakilisha nomino mtendwa, je, kuna pia kiambishi cha mtendewa kinachowakilisha nomino mtendewa? Ili tuweze kujibu swali hili hebu tuangalie sentensi zifuatazo:—

7. Asha samli ameipikia wali
8. Asha wali ameupikia samli

Katika sentensi ya 7 inaelezwa kwamba mpika wali ni Asha na kitu kilichotumiwa kufanya kazi hiyo ni samli. Hali kadhalika sentensi ya 8 yatupasha habari kwamba Asha amepika wali na kwamba ametumia samli kufanya kazi hiyo. Ingawa sentensi ya 7 na 8 zinatupasha habari ile ile hatuwezi kusema kwamba sentensi mbili hizi zina maana moja au sawa. Ukweli ni kwamba sentensi hizi zatofautiana katika MADHUMUNI. 7 ina madhumuni ya kuarifu kile alichofanyia samli. Kwa hivyo habari muhimu zaidi katika sentensi ni samli. 8 ina madhumuni ya kuarifu jinsi Asha alivyoupika wali. Hivyo habari muhimu zaidi katika sentensi ni wali. Sentensi mbili hizo zinajibu maswali yafuatayo:—

9. Samli ameifanyia nini? (7)
10. Wali ameupikaje? (8)

Na ye yote yule anayefahamu sawa sawa lugha ya Kiswahili hatakosa kuona kwamba 9 inasibu 7 na 10 inasibu 8. Itakuwa ni kioja kumsikia mtu akitumia sentensi ya 7 kujibu swali la 10 na 8 kujibu 9. Pindi jambo kama hili likitokea taarifa haitakosa kufika bali patakuwa na ugumu na kuchelewa kuipata taarifa yenyewe; kwani mwulizaji na mjibuji watakuwa wamsisitiza au wamefanya muhimu mafungu ya maneno tofauti katika mazungumzo yao.

Kwa upande wa uhusiano wa maneno katika sentensi mbili taarifa ifuatayo ndiyo tunaipata:—

11.

	Neno	aina	uhusiano	maelezo
7.	Asha	jina	mtenda	amefanya kazi ya kupika
	samli	jina	ala(nyenzo)	kitu kilichotumiwa
	ameipikia	tendo	shina la uhusiano	shughuli iliyofanyika
8.	wali	jina	mtendwa	kitu kilichopatwa
	Asha	jina	mtenda	amefanya kazi ya kupika
	wali	jina	mtendwa	kilichopatwa
	ameupikia	tendo	shina la uhusiano	shughuli iliyofanyika
	samli	jina	ala(nyenzo)	kitu kilichotumiwa

Tukiangalia kwa makini jedwali la 11 tunaona mambo yafuatayo:—

- (i) *Asha* katika 7 na 8 anafanya kazi moja yaani ile ya kukidhi maelezo ya tendo—yaani amepika, hivyo ni mtenda.
- (ii) *Samli* katika 7 na 8 imepewa kazi moja nayo ni ile ya kutumiwa katika shughuli ya kupika yaani kuwa *ala* au nyenzo.
- (iii) *Ameipikia* katika 7 na 8 inawakilisha shughuli yenyewe iliyofanyika nayo imekuwa ndiyo kiungo au shina la uhusiano uliopo kati ya majina.
- (iy) *Wali* katika 7 na 8 inapewa kazi ya kupatwa na jambo; ni wali uliopikwa. Hivyo *wali* ni mtendwa ki-uhusiano. Kumbe basi kwa upande wa uhusiano 7 na 8 ni pacha. Na hata kama kuna mbinu au tofauti ndogo ndogo za maana, kama tulivyokwisha eleza hapo awali, tofauti hizo haziletwi na mfarakano wa uhusiano, kwani huu ni pacha.

Awali nilitaja kwamba aina za uhusiano au tuseme shughuli za majina katika sentensi aghalabu huashiriwa na viambishi fulani fulani katika umbo la tendo. Pia tumeuliza swali kama pana uwezekano wa kuwako kwa kiam-bishi cha shamirisho ya pili au cha mtendewa katika umbo la tendo.

Ili tupate jibu la swali letu itatubidi tuangalie tena maumbo yanayochukuana na tendo ili tuone ni umbo gani linakubaliana⁴ na jina fulani na baada ya hapo tuamue kama kweli jina mtendwa na jina mtendewa yanakuwa na viambishi vinavyoyawakilisha au la. Asha, mtenda, katika 7 na 8 linawakilishwa na kiambishi a- katika ame(i)(u)pikia. Samli, ala, katika 7, inawakilishwa na kiambishi -i- katika ame(i)pikia⁵. Samli, ala, katika 8 haiwakilishwi na kiambishi katika tendo. Wali, katika 7 haiwakilishwi na kiambishi cho chote, lakini wali, mtendwa katika 8 inawakilishwa na kiambishi -u- katika ameupikia. Haya yote yatakusanywa katika jedwali ifuatayo:—

12

Jina	Kiambishi	Uhusiano	Mfano
Asha	a-	mtenda	ame-(i)(u)pikia
wali	-u-	mtendwa	ame(u)pikia
samli	-i-i	ala	ame(i)pikia

Kutokana na uchambuzi huu inadhihirika wazi kwamba jina linawakilishwa na kiambishi, mtendwa, hali kadhalika na ala pia.

Maelezo haya yaliyotangulia yanaelekea kututanabahisha kuwa ingawa tumekuwa tukijichukulia juu juu kuwa kiambishi kinachokuja baada ya kiambishi cha wakati ni kiambishi cha mtendwa, data tuliyonayo yatulazimisha tuachane na fikra hiyo hasa kama tunaangalia suala la viambishi vya kiitifaki katika vitendo kuwa ni alama za kuwakilisha aina za uhusiano kati ya tendo na jina. Kufuatana na data yetu (7, 8), tunaona kuwa viambishi -i- katika ame -i- pikia, na -u- katika ame-u-pikia, vinawakilisha uhusiano wa *kutendwa* na wa *ala*. Tukidhihirishiwa kwamba kiambishi cha baada ya kiambishi cha wakati kinaweza kuwakilisha aina mbili za uhusiano kufuatana na mazingira yaliyotolewa.

Bado hii haijibu swali la kama uhusiano wa kutendewa unawakilishwa na kiambishi au la. Tunachoshawishiwa kuacha ni ile tabia ya kukiita kila kiambishi kinachozungumziwa kwa jina moja bila kutaradadi na kuzingatia matumizi. Ili tujibu swali letu na tuangalie data ifuatayo.

13. Samo amemnunulia punda majani. Katika sentensi hii Samo ni mtu aliyefanya tendo la kununua. Hivyo Samo ni mtenda kiuhusiano. Majani ndiyo bidhaa iliyoathiriwa katika shughuli hii ya kununua. Hivyo majani ni mtendwa kiuhusiano. Tunaona mara moja kuwa kama tutakubaliana na

Utaratibu wa ngeli za majina, na makubaliano ya ki-sarufi kati ya majina na maneno mengine katika lugha za Kibantu hurahisisha shughuli ya kuamua ni kiambishi kipi kinachukuana na jina lipi.

⁴Patakuwa na haja ya kutambua kiambishi cha nyuma k.m. -u- na -i-, na kiambishi cha mbele -i- baada ya pik-, ili vitumiwe vyote viwili sawia kama vitambulisho vya uhusiano wa *ala* au ule wo wote mwingineo ambao unaweza kuwakilishwa na maumbo haya.

ufafanuzi huu, jina majani linashiriki bila ya uhusiano wake wa kutendwa kuashiriwa au kuwakilishwa na kiambishi katika umbo la kitendo. La sivyo tutalazimika kusema kuwa kiambishi -m- kinawakilisha uhusiano wa kutendwa makosa ambayo yanatokea kila siku katika ufundishaji wetu wa sarufi.

Punda katika sentensi ndiye kiumbe anayenufaishwa na tendo la kununua kwani majani yale (mtendwa) yananunuliwa kwa manufaa yake. Kwa maneno mengine punda anatendewa wala hatendwi. Hivyo uhusiano wa punda unaeleweka kuwa ni ule wa *kutendewa*. Uhusiano huu umeashiriwa na kuwakilishwa na kiambishi -m- katika umbo la kitendo, yaani, ame-mnunulia. Kama hivyo ndivyo basi kiambishi kinachotokea baada ya kiambishi cha wakati (kama kinatokea) huweza kuwakilisha zaidi ya aina mbili za uhusiano⁶ yaani, uhusiano wa kutendwa, uhusiano wa kutendewa, na uhusiano wa ala.

Katika makala hii fupi nimejaribu kuwachokoza wanasarufi na kuthubutu kuwaambia kuwa katika utafiti na uchunguzi wa uhusiano wa kitendo na jina ni aina nyingi za uhusiano zinazoweza kubainiwa na kwamba haitoshi kushikilia mgawanyo wa kale wa mtenda/mtendwa au mtendewa tu, lazima tuangaze zaidi. Nikadokeza kuwa viambishi vinavyowakilisha uhusiano wa majina vinaweza kuwakilisha zaidi uhusiano mmoja. Hivyo tukashauri kuachana na dhana kuwa siku zote kiambishi fulani kitasimama badala ya, au kitawakilisha uhusiano mmoja tu.

⁶Angalia Khamisi (1972) kwa ufafanuzi zaidi.